

ศิลปหัตถกรรมไทย : จากสายรากเก่าสู่กระแสโลกาภิวัตน์

ศาสตราจารย์สุธิวงศ์ พงศ์ไพบูลย์

งานศิลปหัตถกรรมมีโครงสร้างและองค์ประกอบพิเศษเหนือกว่า สิ่งที่ทำด้วยมือ (หัตถกรรม) ซึ่งเป็นชิ้นงานระดับสามัญที่คนทั่วไปในชีวิตประจำวันของแต่ละชุมชน โครงสร้างพิเศษของชิ้นงานศิลปหัตถกรรม ได้แก่ (1) วัตถุดิบ ที่ช่างได้ใช้สติปัญญาทั้งในขั้น "สรร" และขั้น "สร้าง" (2) รูปแบบที่ช่างได้ใช้สติปัญญาทั้งในขั้นสรรและสร้าง (3) สัดส่วนและขนาดที่ช่างได้ใช้สติปัญญากระทำให้งามตาเพราะมีความสมส่วนลงตัว (4) ฝีมือที่ช่างแต่ละคนใช้ ทั้งภูมิปัญญา สติปัญญา และความประณีตประจงกระทำให้งามเด่นและมีอัตลักษณ์เฉพาะชิ้นงาน และ (5) จิตวิญญาณที่ก่อให้เกิดจิตสำนึกร่วมทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมชุมชน

สรุปว่า งานศิลปหัตถกรรมมีอัตลักษณ์พิเศษอยู่ที่การใช้สติปัญญาและน้ำมือ มากกว่าการใช้วัตถุดิบพอให้ได้มีสิ่งใช้สอย

การสรรใช้วัตถุดิบเพื่อสร้างงานศิลปหัตถกรรม

ส่วนใหญ่งานศิลปหัตถกรรมจะใช้ทรัพยากรตามธรรมชาติอันมีอยู่หลากหลายตามสภาพทางกายภาพและชีวภาพ และภูมิประเทศในแต่ละพื้นที่ เป็นของหาง่ายมาเสริมสร้างคุณค่า เช่น ภาคิได้มีกระจูด ใบและเส้นใยจากปาล์ม ไม้เนื้ออ่อน ไม้เนื้อกลาง หรือไม้เลื้อย เช่น ย่านลิเพา หวาย หรือซากชิ้นส่วนของสัตว์ เช่น เขาวัว เขาคววย หนังกวู กระดุกและงาช้าง เป็นต้น ภาคเหนื่อ มีไม้สา รัก ยางไม้ เป็นต้น ภาคอีสานมีไม้ไผ่ รั้งไหม เส้นใยฝ้าย งาช้าง เป็นต้น ส่วนภาคกลางมีวัตถุดิบนานาพรรณ ทั้งประเภทสังข์เข้า เช่น ส่วนที่ใช้ลงรักปิดทอง ล่องซาด ประดับมุก จนกระทั่งเพชรพลอย เงินและทอง และวัตถุดิบประเภทที่มีในพื้นที่ เหล่านี้บรรดาช่างศิลป์ต้องใช้สติปัญญาในการเลือกสรรวัสดุแต่ละชนิดให้มีขนาด มีอายุ และมีคุณสมบัติเหมาะที่จะสร้างรูปทรง รักษารูปทรง มีความทนทานเหมาะแก่สภาพการใช้งานสะดวกที่จะถักสาน ประดิษฐ์ลวดลาย แกะสลักหรือฉลุลายเหมาะแก่การย่อมนสี หรือใช้สีตามธรรมชาติในเนื้อวัสดุนั้น ๆ หรือเหมาะที่จะนำมาเสริมประสานให้หลากหลายยิ่งขึ้น เช่น การเลือกกระจูดที่มีขนาดเล็กมีลำตันเสมอดันเสมอปลาย เหมาะสำหรับการสานลายจัดรูปทรงและช่องจิงหะของลาย การต่อเส้นต่อลาย การผสมลาย การเ้ม้ริม ใช้ภูมิปัญญาเลือกย่านลิเพาชนิดใหญ่ สร้างงานหัตถกรรมขนาดใหญ่ เช่น กะเชอใหญ่ กระซุ ใช้ชนิดกลางสำหรับสร้างงานขนาดย่อม เช่น หีบใส่เสื้อผ้า กะทาย ใช้ชนิดเส้นเล็กสำหรับสร้างงานที่ประณีต เช่น กระเป่าถือ ของใส่ยาเส้น เครื่องเชื่อม การเลือกใช้กระดาษสาทำร่มกางกันแดด เหมาะแก่การวาดลายให้สีและใช้งานระยะสั้น ตามรสนิยมสดใสและใหม่เสมอ เป็นครรลองเดียวกันกับงานแหงหยวก หรือจัดพานพุ่มบายศรีด้วยใบตองและดอกไม้สดที่เหมาะสมแก่ภารกิจช่วงสั้น ๆ การเลือกใช้หวายและไม้ไผ่ทำกูปซ้างเหมาะแก่การขึ้นรูปแต่งทรง มีน้ำหนักน้อยและช่วยระบายความร้อนได้ดี เหล่านี้เป็นเพียงส่วนหนึ่งของการใช้สติปัญญาเลือกใช้วัตถุดิบ ทำให้หัตถกรรมสามัญยกระดับเป็นงานฝีมือและเป็นศิลปหัตถกรรม

การสร้างและสรรใช้รูปแบบ

งานหัตถกรรมทั่วไปผู้เป็นต้นคิดมักสร้างรูปแบบให้เอื้อต่อหน้าที่การใช้งานในวิถีการดำรงชีวิตในชุมชน จึงมักอาศัยความรู้ ประสบการณ์ ผสานด้วยสติปัญญาเฉพาะตัว เชื่อมต่อกับภูมิปัญญาท้องถิ่น ก่อให้เกิดรูปแบบที่เป็นรูปลักษณะขึ้น เพื่อตอบสนองภาระหน้าที่นั้น ๆ ช่างศิลปหัตถกรรมอาจอาศัยรูปแบบเดิมมา "ผลิตซ้ำอย่างไม่ซ้ำ" คือการถือเอาเป็น "แม่แบบ" สำหรับ "เอาอย่าง" แต่ไม่ "ลอกเลียน" มักมีส่วนเสริมแต่ง มีคารวธรรม การใช้สติปัญญาทำให้เกิดความแตกต่างในส่วนที่ก่อให้เกิดจิตสัมผัสที่ต่างกัน งานศิลปหัตถกรรมบางอย่างอาจสร้างรูปแบบให้เหมาะแก่การใช้ในประเพณีหรือพิธีกรรม มักให้รูปแบบที่มีความขลังขัรม มีผลต่อการสร้างศรัทธาหรือให้บรรยากาศสอดคล้องกับสถานที่และโอกาสนั้น ๆ เช่น หัตถกรรมเพื่อการดักบาตรทำบุญ เพื่องานมงคล งานบวช หรือแม้แต่งานศพ ด้วยเหตุนี้รูปแบบของการแกะรูปหนังเพื่อใช้ขีดเล่นเรื่อง จึงต่างกับที่แกะเพื่องานประดับตกแต่งและใช้เป็นของที่ระลึก เครื่องเงินสำหรับใช้เลี้ยงขันโตกมีรูปแบบหลากหลายเหมือนอย่างรูปแบบของจี้ห้อยคอ หรือกระดิ่งห้อยคอสัตว์ หรือรูปแบบของเรือนเกวียน แต่ก็

สามารถสร้างความหลากหลายในส่วนที่เป็นรายละเอียดหรือโครงสร้างประกอบ

รูปแบบ "เหล็กชุด" (กระท่อมขุดมะพร้าว) ซึ่งเป็นศิลปหัตถกรรมพื้นบ้านของชาวภาคใต้ เป็นตัวอย่างการใช้รูปแบบเพื่อให้เกิดอารมณ์สัมผัสที่ซอมนุ่มนวลไว้เกินกว่าการใช้รูปแบบเพียงเพื่อประโยชน์ใช้สอย การออกแบบปฏิสนธิขึ้นในหัวใจช่างทันทีที่ได้เห็นรูปทรงของวัตถุดิบ ช่างเริ่มสร้างจินตนาการตามที่ภาษาถิ่นเรียกกันว่า ช่าง "ลับเตะ" คือช่างคิดช่างฝันและทำ การก่อให้เกิดความเชื่อมโยงหรือเชื่อมสาน ระหว่างวัตถุดิบกับรูปลักษณะและอารมณ์สัมผัส เป็นกระบวนการออกแบบที่สำแดงถึงระดับสติปัญญาของช่างเพื่อถ่ายทอดให้ผู้ดูคลำสัมผัส หรือผู้เสพศิลปหัตถกรรม อาจผสมด้วยการเอื้อให้ทำงานอย่างสนุกสนาน สิมเหนื่อย สิมเครียด ทำนองเดียวกันรูปแบบของคันธนู หน้าไม้ ด้ามและฝักศัสตราวุธอันเป็นเครื่องประหัตประหารหรือทำลายล้างด้วยรูปแบบที่เต็มไปด้วยความงาม ความมีคุณค่าเชิงช่าง อาจช่วยให้ผู้ใช้อาวุธนั้น ๆ ประหารอย่างมีสติ สุขุม รอบคอบ ลดความวู่วามลง เป็นการประหารเพื่อสร้าง ทำลายเพื่อรักษาส่วนที่ดีกว่า เพื่อให้ธรรมชาติระงับอารมณ์ ช่วยให้ผู้มีอำนาจอยู่ในมือรู้จักยับยั้งชั่งใจ เป็นต้น

คตินิยมการริเริ่มสร้างสรรค์รูปแบบแบบก้าวกระโดด ทิ้งสายรากหรือทิ้งจารีตทางศิลปะ จนกลายเป็นงานที่ไร้พ้อ ไร้แม่ ไร้กำเนิด ซึ่งใช้แต่ปัญญา โดยปราศจากคติและสติ มักกระทำได้ง่ายกว่าการสร้างอัตลักษณ์ย่อยที่อยู่ในกรอบของอัตลักษณ์แม่บท กรณีนี้จึงเป็นเครื่องสำแดงระดับความสามารถและระดับสติปัญญาของช่างศิลป์ทางหนึ่ง

สัดส่วนและขนาด

ความงามอย่างหนึ่งของงานศิลปหัตถกรรมไทยคือรูปแบบที่ดูงามตา เพราะกระทำให้มีส่วนเป็นทักษะเชิงช่างที่อาศัยความพึงใจของผู้สร้างและผู้เสพโดยไม่ต้องมีมาตรและมาตราเป็นเครื่องกำหนด ความสมส่วนและลงตัวที่เกิดจากสายตาและจิตสัมผัส เป็นอัตลักษณ์หนึ่งของศิลปหัตถกรรมไทย แม้กระทั่งงานสถาปัตยกรรมพื้นบ้านก็เป็นทำนองเดียวกันนี้ ความสมส่วนของสัดส่วนทำให้สามารถสร้างชิ้นงานศิลปหัตถกรรมได้หลายขนาด เหมาะที่จะเลือกใช้ให้สมส่วนกับพื้นที่ของผืนผ้าแต่พองาม สัดส่วนและขนาดของดอกดวงบนลายจักสานที่เหมาะสมแก่การมองใกล้หรือมองไกล มองสูงหรือมองต่ำ เป็นสิ่งที่ช่างศิลป์ต้องอาศัยจินตนาการและพยากรณ์ด้วยสติปัญญา หรือเช่นเครื่องโถนาที่มีคันไถ แอก และส่วนอื่น ๆ สมส่วน มีพลังอำนาจให้เกิดจิตนิสัยละเมียดละไมทั้งเมื่อทำและเมื่อใช้ตะบันไฟ ไม่ว่าจะทำด้วยไม้ เขาสัตว์ หรือางช้าง จะมีความสูง (หรือยาว) สมส่วนกับขนาด มีรูปทรงคล้ายเต้าปูนทองเหลืองแบบสูงเพรียว ฐานคันสูบและตัวตะบันไฟ ได้สัดส่วนกลมกลืนดูเป็นวัตถุชิ้นเดียวกัน เรียวชะลูดจากฐานไปหาปลายอด มีส่วนก้ว คอด นูน มน สลับกันงามเสลาดคล้ายปล้องไฉนย่อส่วนดูงามตาชวนมองน่าจับน่าใช้ ตระการอย่างเต็มพื้นที่ในเนื้อที่ที่มีขนาดจำกัด ได้ทั้งความสมดุลและสมส่วน บ่งบอกถึงสุนทรียรสของผู้ทำและผู้เป็นเจ้าของ ทำให้ชิ้นงานหัตถกรรมเป็น "ประดิษฐการ" อยู่เหนือกว่างานที่ทำเพียงเพื่อให้พอมีใช้

คติการสร้างงานหัตถกรรมให้มีขนาดใหญ่ที่สุดในโลก เป็น "ยักษ์หัตถกรรม" เป็นการ "ลงแขกเพื่อศิลปะ" เพื่อทำลายสถิติด้านขนาด ซึ่งเป็นคติใหม่ตามกระแสโลกาภิวัตน์ กระแสทุนนิยมและ

โฆษณานิยม เป็นการสร้างงานศิลปะให้มีขนาดคับพื้นที่หรือล้นพื้นที่ ทำให้เกิดอุปสรรคมากกว่าความเหมาะสม ทำเพื่อเอาดีพร้อมกับดั่งบริบทผู้อื่น ชัดกับคติสายรากของช่างศิลป์ไทย ถือกันว่าเป็นอัมพมงคล ฝืนธรรมชาติ ไม่ต่างกับเปรตที่สูงใหญ่คับป่าช้า อนุโลมให้อยู่ในพวก "เปรตทางศิลปะหัตถกรรม"

ฝีมือ

งานศิลปะหัตถกรรมแต่ละชิ้นไม่ว่าจะเป็นชิ้นใหญ่ชิ้นเล็กเพียงใด ผู้มีนิสัยรักทางศิลปะจะสำแดงฝีมืออย่างควรแก่การณ์ แม้แต่ผักผลไม้ที่ทำเพื่อกินชั่วมี้อ ก็จะมีประจงจัด แกะสลักเป็นลวดลายตามควรแก่ฐานะของผู้บริโภคและโอกาสที่เอื้ออำนวย จึงพบว่าในงานเฉลิมฉลองสมโภชในระดับงานบ้านงานเมืองจะมีงานศิลปะหัตถกรรม ที่ประดิดประดอยขึ้นเพื่อรื้อทิ้งเมื่อเสร็จพิธี บรรดาช่างศิลปะจะฝากฝีมือจนสุดฝีมือ อย่างน้อยก็เพื่อความอ้อมอกพึงใจของตนเอง ถ้ากระทำในโอกาสที่สำคัญยิ่งยวดก็จะสำแดงจนสุดฝีมือ ดังเช่น งานศิลปะหัตถกรรมที่ผู้เป็นช่างทำขึ้นเพื่อบูชาพระมหาธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราช เป็นต้น ไม่ว่าจะเป็นผ้าทอดฝีมือช่างทอด งานฉลุสลักฝีมือช่างฉลุฉลักหรืองานปั้นงานหล่อฝีมือช่างปั้นช่างหล่อ ต่างอุทิศฝีมืออย่างสุดฝีมือแห่งตน ต่างถือว่าเป็นสิริมงคลแก่ตัวและแก่วงศ์ตระกูล ฝีมือกับอุดมคติจึงมักผสมผสานเป็นเนื้อเดียวกันในหัวใจของช่างศิลปะและงานศิลปะหัตถกรรมไทย ฝีมือย่อมมีระดับต่างกันตามทุนทางสติปัญญา ฉันทะ และวิริยะ ของช่างแต่ละคนและตามแต่โอกาสจะอำนวย นอกจากนั้น ฝีมือยังสะท้อนถึงความอิสระของหัวใจช่างที่ไม่พันธนาการอยู่กับระบบค่าน้ำมือหรือระบบทุนนิยม ในทางตรงข้าม ถ้าเมื่อใดงานศิลปะหัตถกรรมเปลี่ยนจากการฝากฝีมือเป็นขายฝีมือ ไปเป็นเพื่อขายชิ้นงาน ขายแรงงาน ช่างศิลป์ก็จะลดตัวลงเป็น "คนงาน" และพนักงาน งานประดิษฐ์ก็จะกลายเป็นการผลิตแบบโรงงานหัตถกรรมจะมีค่าเพียงรับใช้อุตสาหกรรมตามระบบพาณิชย์นิยมกลไกการเรียนรู้และภูมิปัญญาชาวบ้านก็จะค่อย ๆ ถูกละเลย ถูกปิดกั้น และถูกบั่นทอน เมื่อนั้นงานศิลปะหัตถกรรมก็จะหดหายเหลือแต่ปลายมือหรือถึงสภาพ "นารีไร้โฉมประโลมสง่า" มากไปด้วย "ลักเพศแปลงโฉมโทรมสง่า" ในแวดวงศิลปะหัตถกรรม

นายประเสริฐ จันทน์วรรณ ช่างแกะสลักรูปหนังตะลุง (ขาขาดด้วนทั้ง 2 ข้าง) ชาวตำบลน้ำน้อย อำเภอหาดใหญ่ จังหวัดสงขลา เป็นช่างฝีมือเยี่ยม เคยเป็นช่างประจำร้านจำหน่ายหัตถกรรมในกรุงเทพมหานคร จำต้องหอบเครื่องมือพร้อมสังฆารกลับบ้านเดิมเนื่องจากถูกเจ้าของร้านขอร้องให้ลดฝีมือลง และให้เปลี่ยนวิธีการจากการแกะสลักที่ละชิ้นงานเป็นวิธีนำแผ่นหนังมาวางซ้อน ๆ กันแล้วแกะสลัก เพื่อประหยัดเวลาและประหยัดต้นทุน แต่นายประเสริฐ จันทน์วรรณ รักที่จะรักษา ระดับฝีมือของตนไม่ยอมทำตามทั้ง ๆ ที่ตนเองก็จะมีรายได้เพิ่มขึ้น อันนี้แสดงถึงจิตสำนึกของช่างที่จะฝากฝีมือมากกว่าขายแรงงานเลี้ยงกาย

การประชุม World Congress on the Implementation of the Recommendation Concerning the Status of the Artist ซึ่งจัดโดยยูเนสโก ณ สำนักงานใหญ่องค์การยูเนสโก กรุงปารีส ประเทศฝรั่งเศส เมื่อ 16-20 มิถุนายน 2540 ซึ่งที่ประชุมรับรองแนวทางหลักเรื่องสำคัญในการปฏิบัติการในอนาคต 3 ประเด็นสำคัญ ได้แก่ (1) การศึกษาและอาชีพศิลปิน (2) บทบาทของ

ศิลปินในสังคมวัฒนธรรมและการศึกษา (3) ศิลปินกับสิ่งแวดล้อมทางเศรษฐกิจของตน ในประเด็นศิลปศึกษา ในช่วงสุดท้ายของศตวรรษที่ 20 ได้แสดงให้เห็นว่าเป็นสุดยอดของการสนับสนุนความเข้าใจ การแลกเปลี่ยน และการยอมรับระหว่างประชาชนจากภูมิภาคและวัฒนธรรมที่ต่างกัน หลักสูตรของโรงเรียนควรลดช่องว่างระหว่างโรงเรียนกับโลกศิลปะที่น่าสนใจคือผู้เชี่ยวชาญและศิลปินในด้านเทคโนโลยีใหม่ (The new technology) จากยุโรปและสหรัฐอเมริกา แสดงความเห็นเรื่องปฏิบัติการทางศิลปะว่า เป็นไปได้ รวมทั้งด้านเศรษฐกิจ วัฒนธรรม และสังคมที่เป็นความหมายและเกี่ยวข้องกับเทคโนโลยีใหม่นี้ ผลสรุปจากการประชุมเกี่ยวกับศิลปะและเทคโนโลยีใหม่ออกมาว่า เทคโนโลยีใหม่ไม่อาจต่างแทนให้เกิดสัมผัสสัมพันธ์อย่างสมานฉันท์ระหว่างศิลปินกับสาธารณะหรือเป็นสิ่งแทนสาขาศิลปะแบบประเพณีได้ ความสำเร็จของข่าวสารทางอิเล็กทรอนิกส์และเครือข่ายการสื่อสาร ต้องอาศัยขอบเขตคุณภาพที่กว้างขวางของเนื้อหาที่สามารถถูกส่งผ่านไปได้อย่างดีด้วยเหตุผลคือ

(1) ภาคเทคโนโลยีข่าวสาร ควรจะได้รับการสนับสนุนเพื่ออำนวยความสะดวกต่อการจัดเตรียมเครื่องมือที่จำเป็นสำหรับสถาบันการสอนศิลปะ โดยเฉพาะในประเทศที่กำลังพัฒนา

(2) ศิลปินควรได้รับการสนับสนุนให้คุ้นเคยต่อเครื่องมือที่เป็นเทคโนโลยีสมัยใหม่มากยิ่งขึ้น ด้วยทัศนคติที่ต้องการเพิ่มโอกาสสร้างสรรค์มากยิ่งขึ้น การปฏิบัติการร่วมระหว่างศิลปินและผู้เชี่ยวชาญเทคโนโลยีสมัยใหม่ ควรได้รับการเน้นเพื่อไปสู่จุดมุ่งหมายดังกล่าว

(3) มีข้อเสนอแนะว่า เทคโนโลยีสมัยใหม่ควรจะถูกใช้เพื่อปกป้องมรดกทางวัฒนธรรมและวัฒนธรรมมุขปาฐะ

เพื่อที่จะรักษาความหลากหลายทางศิลปะและวัฒนธรรม ร้องขอให้รัฐให้การสนับสนุนองค์กรวิชาชีพของศิลปิน ให้พยายามที่จะเป็นผู้เชี่ยวชาญเกี่ยวกับเครื่องมือการสื่อสารสมัยใหม่ ด้วยทัศนคติการรับรองสิทธิของศิลปินทั้งหมดที่จะเข้าไปใช้เพื่อการสร้างสรรค์งานของเขา พร้อมๆ กับการปกป้องสิทธิของพวกเขาด้วย

ข้อสรุปตามรายงานการประชุมครั้งนี้ มีข้อเสนอแนะว่าจะมีสภาสากลของศิลปินในรูปแบบ Virtual Forum (ที่ประชุมที่มีการอภิปรายกันอย่างจริงจัง) อันจะก่อให้เกิดวิถีทางที่ดีเยี่ยมในการแลกเปลี่ยนความคิดในระดับโลก โดยยกฐานะเป็นพิเศษที่จะให้ศิลปินทั่วทุกภูมิภาคมีส่วนร่วมอย่างทั่วถึง โดยมีรัฐอำนวยความสะดวก (ด้านเทคโนโลยีสมัยใหม่) ในระดับชาติและอยู่ภายใต้การอุปถัมภ์ของยูเนสโก

วาทกรรมอันพึงมีพึงเกิดขึ้น เพื่อถกเถียงปัญหาเกี่ยวกับศิลปินหัตถกรรมส่วนที่เกิดจาก "ฝีมือ" และส่วนที่เกิดจาก "เทคโนโลยีสมัยใหม่" น่าจะเป็นโจทย์วิจัยอย่างยิ่ง

จิตวิญญาณ

ความมีชีวิตชีวาของงานศิลปหัตถกรรมอยู่ที่โครงสร้างด้านจิตวิญญาณที่แฝงอยู่ภายในอันทำให้ชิ้นงานมีชีวิตและพลังเคลื่อนไหว เป็น "จิตสำนึกร่วม" ระหว่างผู้สร้างกับผู้เสพและระหว่างกลุ่มผู้เสพด้วยกัน จิตสำนึกร่วมที่มีคุณค่าทั้งเชิงอนุรักษ์ เชิงสร้างสรรค์ และจิตวิญญาณแห่งความภาคภูมิใจ คือจิตสำนึกร่วมทางประวัติศาสตร์ชุมชนและจิตสำนึกร่วมที่มีต่อสายราก

วัฒนธรรมของชุมชน อันเป็นสัญลักษณ์หรือเป็นเครื่องหมายที่บ่งชี้อัตลักษณ์ของชุมชนนั้น ๆ วัตถุประสงค์ที่ใช้สร้างงานศิลปะหัตถกรรมก็ตีรูปแบบของชิ้นงานที่ดีฝีมือช่างก็ดีล้วนประกอบกันรังสรรค์จิตสำนึกร่วม ให้แลเห็นประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมชุมชน อย่างน้อยก็ส่วนเสี้ยวหนึ่งหรือหลายส่วน ด้วยเหตุนี้ นักสะสมงานศิลปะหัตถกรรมที่ทะลวงลึกถึงจิตวิญญาณของแต่ละชิ้นงานจึงเข้าถึงจิตวิญญาณของชุมชน เห็นความหลากหลายและพลวัตของชุมชนและเห็น "คน" ในชุมชนเป็นภาพของความ เป็นมนุษย์และความเป็นชุมชน มากกว่าโครงสร้างทางสรีระหรือทางกายภาพ เช่น เมื่อเราแลลอดลายฉลุรูปหนังตะลุงที่เป็นรูปร่างเหมือน นางมาร หึงสามัญ และหญิงรับใช้ที่สร้างขึ้นชุดเดียวกัน จะแลเห็นค่านิยมและรสนิยมที่แตกต่างกันตามชนชั้น เห็นความเชื่อ เห็นขนบนิยมการแต่งกาย ทั้งที่เป็นภูษาอาภรณ์ เครื่องประดับ ทรงผม เป็นต้น ถ้าสามารถมองผ่านรูปหึงสามัญที่มีอายุของงานต่างกันยาวนานถึง 100-200 ปี จะแลเห็นพัฒนาการการแต่งกายของสตรีและเห็นพลวัตของความเชื่อ และอาจเห็นลึกถึงสภาพทางเศรษฐกิจและปัญหาของชุมชน เพราะบรรดารูปหนังตะลุงเหล่านี้ ช่างแกะถ่ายโอนมาจากคติดั้งเดิมส่วนหนึ่ง จากที่กำลังปรากฏอยู่ในสังคมและที่ผู้ประดิษฐ์วิพากษ์สังคมอีกส่วนหนึ่ง ซึ่งส่วนเหล่านั้นสามารถแยกแยะได้ไม่ยากนัก พัฒนาการของรูปหนังตะลุงจึงเป็นเสมือนบันทึกทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมชุมชน แทนประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่บ้านทีกเป็นลายลักษณ์อักษร ซึ่งมักหาไม่ได้ ถ้าหาได้บ้างก็มักเป็นตำนานหรือวีรกรรมเกินจริง เชื่อถือได้ยาก หรือเช่นเมื่อศึกษาผ่านหัตถกรรมประเภทเครื่องปั้นดินเผา ก็จะแลเห็นจิตวิญญาณของบรรพชนที่พยายามสะสมพัฒนาภูมิปัญญาฝ่าข้อจำกัดด้านความรู้ วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี อย่างน่าเวทนา น่าภาคภูมิใจ เห็นทั้งความเจ็บปวด การสูญเสีย และความสำเร็จ อันจะก่อให้เกิดจิตสำนึกร่วมในการรักถิ่นรักที่ ภูมิใจต่อกำพิดชนของตนยิ่งขึ้น หรือได้บทเรียนโดยไม่ต้องสัมผัสเสี่ยง อันเป็นกำไรต่อการพัฒนาจิตวิญญาณนันทนาการ

การสร้างงานศิลปะหัตถกรรมที่ละเลยมิติสายรากลัวัฒนธรรม พยายามหนีชุมชนหรือพยายามถ่ายโอนวัฒนธรรมข้ามภาค ข้ามสายพันธุ์ หรือนำภูมิปัญญาต่างแดนมาชมหรือลบบภูมิปัญญาท้องถิ่น ล้วนเป็นการทำลายจิตสำนึกที่พึงมีต่อท้องถิ่น อาจก่อให้เกิดความสับสนและสูญเสียทางประวัติศาสตร์สายรากลัวัฒนธรรม จนไม่รู้เราคือใคร เรามาจากไหน และจะไปทางไหน

นับว่าเป็นที่น่ายินดีเมื่อกรมราชทัณฑ์สนับสนุนให้เรือนจำหรือทัณฑสถานใช้งานศิลปะหัตถกรรมช่วยกล่อมเกลাজิตใจนักโทษที่นิยมใช้ความคิดและอารมณ์ที่คั่งค้างกระเจิดกระเจิง ชอบใช้กำลังไปในทางรุนแรง ได้ผ่อนคลายลง สงบนิ่ง บางคนเกิดสติปัญญาและมีจิตสำนึกใหม่ เพราะผูกพันและเพลิดเพลินอยู่กับงานศิลปะหัตถกรรม แต่น่าเสียดายที่งานวันแสดงสินค้าราชทัณฑ์ประจำปีที่หลายแห่งหักมุมไปเน้นยอดเงินที่ได้จากการขายสินค้า เป็นตัวเจนนับขีดความสามารถของผู้กำกับควบคุม มุ่งมั่นประกวดประชันกันจนทำให้จิตสำนึกไขว้เขว เพราะดึงดูดผู้ที่เกี่ยวข้องไปหมกมุ่น อยู่กับวิถีพาณิชย์นิยมมากกว่าจิตวิญญาณนิยม งานศิลปะหัตถกรรมจำนวนมากถูกกักตุนปิดอ้า เอาไว้ เพื่อเปิดตัวในวันสำคัญนี้เพียงปีละครั้งเท่านั้น และรูปลักษณ์ของชิ้นงานจำนวนไม่น้อยยกงามขึ้นโดยปราศจากสายรากลัท้องถิ่น กลายเป็นข้าวของนอกนา บางอย่างพอเริ่มตั้งหน่อก็เฉาตาย เพราะขาดความเชื่อมโยงจิตสำนึกร่วมทางประวัติศาสตร์และไม่มีสายรากลัที่เป็นวัฒนธรรม

โครงการศิลปาชีพในสมเด็จพระบรมราชินีนาถ เป็นต้นแบบของการส่งเสริมศิลปหัตถกรรมที่มีคุณค่าบริบูรณ์ เพราะทุก ๆ ชิ้นงานทำให้ช่างศิลป์ออกมา ศิลปหัตถกรรมออกเงยผู้สร้างงาน ศิลปะมีอาชีพ และมีจิตสำนึกในความมีสายรากของความเป็นไทย ทำให้ผู้ที่ได้ร่วมสัมผัสมีวิสัยทัศน์อันเป็นมิติใหม่ คือสามารถดำรงความเป็นตัวตนอยู่ได้อย่างสง่างามบนสายรากเดิมในพื้นที่ใหม่ โดยไม่สูญเสียพื้นที่และจิตวิญญาณดั้งเดิมที่เต็มไปด้วยความเป็นไทยของศิลปหัตถกรรม

ประเด็นที่นักวิจัยพินิจาคำตอบ

(1) การใช้วัตถุดิบในท้องถิ่นและภูมิปัญญาพื้นบ้าน สร้างองค์พหุและจิตวิญญาณศิลปหัตถกรรม ยังจำเป็นและเหมาะสม ณ จุดใด ในยุคที่วัฒนธรรมการผลิตและการบริโภคเป็นแบบเสรีนิยม และเทคโนโลยีสมัยใหม่ไร้พรมแดน

(2) ระหว่างจารีตนิยมกับจรีตนิยมเทคโนโลยีสมัยใหม่ บนเนื้องานและวงการศิลปหัตถกรรม ควรแบ่งพื้นที่กันอย่างไรหรือไม่

(3) วาทกรรมจากสายรากของกลุ่มวิทยาศาสตร์นิยมกับกลุ่มจิตวิญญาณนิยม แบ่งเส้น แยกทางหรือร่วมทางกันอยู่อย่างไรจะบูรณาการกันอย่างไรจึงจะช่วยนำพาโลกศิลปหัตถกรรมให้เจริญรุดหน้ายิ่งขึ้น

(4) บทบาทหน้าที่ของศิลปหัตถกรรมที่พึงมีต่อการศึกษาและอาชีพศิลปิน กับที่พึงมีต่อจิตวิญญาณสาธารณะและสิ่งแวดล้อมของชุมชน ควรร่วมทางหรือแยกทางกันเดินอย่างไร จึงจะเอื้อต่อ "ชีวิตวัฒนธรรม" และไม่ตกเป็นวัฒนธรรมขายของ

(5) นโยบายการนำศิลปหัตถกรรมสู่เวทีนานาชาติ จะส่งผลกระทบต่อระบบช่างฝีมือและระบบวัฒนธรรมระดับรากหญ้า

(6) ศึกษาเชิงวิเคราะห์ สังเคราะห์ โครงสร้างของศิลปหัตถกรรมทั้ง 5 องค์พหุ (วัตถุดิบ รูปแบบ สัดส่วน และขนาด ฝีมือช่าง จิตวิญญาณ) ในเชิงจุลภาค (แต่ละเรื่อง แต่ละสาขา แต่ละพื้นที่ แต่ละชุมชน) และเชิงมหภาค ว่ามีจุดอ่อนจุดแข็งอย่างไร เพื่อประโยชน์ทางการศึกษา เศรษฐกิจชุมชน วัฒนธรรมชุมชน หาอัตลักษณ์และความหลากหลายทางวัฒนธรรมชุมชน หาอัตลักษณ์ของปัจเจกบุคคล กลุ่มช่าง สกุลช่าง ศิลปิน หาจิตสำนึกร่วมทางประวัติศาสตร์ชุมชน สร้างองค์ความรู้ทางศิลปหัตถกรรม สร้างความมีคุณภาพและคุณธรรมของทรัพยากรบุคคล ประชาธิปไตยและมนุษยชาติ ฯลฯ

หมายเหตุ เสนอในการสัมมนาทางวิชาการเรื่อง "มิติใหม่ : ลักษณะเฉพาะในการสร้างสรรค์ศิลปะของไทย" สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ ณ โรงแรมกรุงศรีวิเวร์ พระนครศรีอยุธยา 18-19 พฤษภาคม 2544

